Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Кам'янець-Подільська міська організація Національної спілки краєзнавців України

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ АРХЕОЛОГІЯ &ФОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

VI Міжнародна науково-практична конференція
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника,
присвячена 150-й річниці від дня народження
Михайла Сергійовича Грушевського (1866-1934)

Кам'янець-Подільський
2016

УДК 902.2:623.1](477.43)(063)
ББК 63.4(4Укр33)+68.516.121
А 87

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
(протокол №4 від 12.09.2016 р.)

Рецензенти:

С.В. Терський, доктор історичних наук, професор Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка», провідний науковий працівник Львівського історичного музею

Л.І. ***Виногродська,*** кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, член ICOMOS

Редакційна колегія:

О.О. Заремба, директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний редактор)

І.О. Старенький, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

П.А. Болтанюк, старший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

А. Ф. ***Гуцал,*** доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

О.Б. ***Комарніцький,*** кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, голова Кам'янець-Подільського міського осередку Національної спілки краєзнавців України

О.Л. Баженов, кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

О.Д. ***Могилов,*** кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

Б.С. ***Строцень,*** кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія» ДП «Науково-дослідний центр» «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

А.Б. ***Задорожнюк,*** кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

А 87«Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції / [редкол.: О.О. Заремба (відп. ред.) та ін.]. - Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016.-432с.

Видання розраховане на науковців, працівників музейної сфери, викладачів суспільних дисциплін і студентів.

Усі опубліковані в збірнику матеріали подаються в авторській редакції. За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор публікації.

Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

Адреса редакційної колегії:
Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2, м. Кам'янець-Подільський, 32300

УДК 902.2:623.1](477.43)(063)
ББК 63.4(4Укр33)+68.516.121

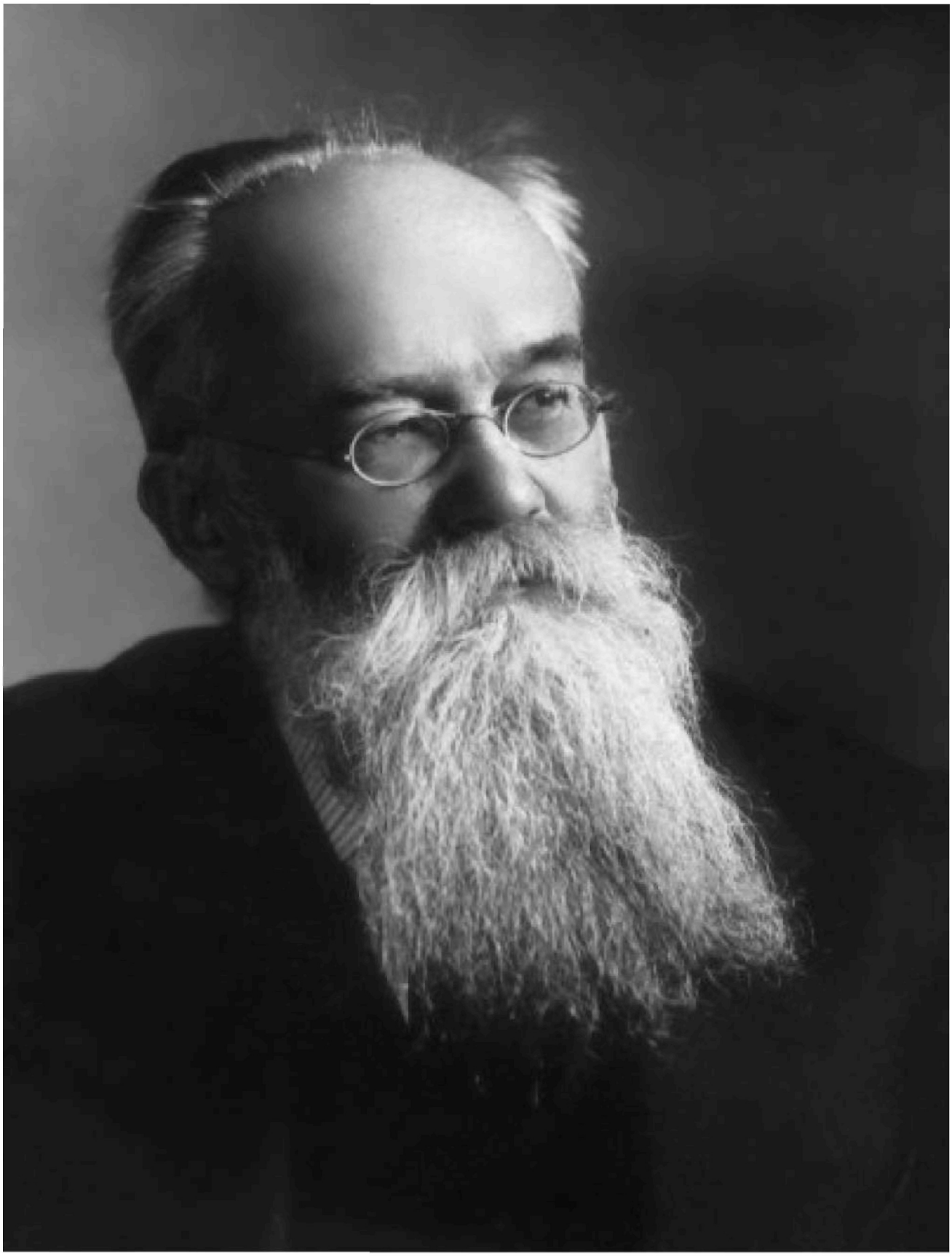

Михайло Сергійович Грушевський
(1866-1934)

ЗМІСТ

Секція 1. МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ ГРУШЕВСЬКИЙ - ВЧЕНИЙ, АРХЕОЛОГ, ГРОМАДСЬКИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ 6

Завальнюк К., Вітюк О., Герасимов Т. Документи Державного архіву Вінницької області про Михайла Сергійовича Грушевського (1866-1934) 6

ІдрісовД. Наукові погляди М.С. Грушевського на болохівську проблему

Калуцький С. Формування історичних поглядів В. Липинського та його співпраця з М. Грушевським **10**

Kariev K Wpływ Mychajła Hruszewskiego na jednego z najpopularniejszych ukraińskich pisarzy pocz. XX w. Wołodymyra Wynnyczenkę (na podstawie wspomnień i epistolograficznego dziedzictwa) **14**

Кухар В. Проекція етнічної маргіналізації у прозовому творі М. Грушевського «Унтер-офіцер Трохим Скавучак» 24

Секція 2. ДАВНЯ АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ 29

Бузян ***Г., Білоусько В.*** Пам'ятка трипільської культури Жванець-Лиса гора: матеріали досліджень 1978 р. 29

Якубенко Е. Пластика с трипольского поселения Солончены II (из собрания Национального музея истории Украины) 37

Радомський І. До питання про технологію розщеплення кременю у трипільській культурі 47

Агульников *С.* Городища позднего бронзового века в Буджакской степи 52

Могилов О., Нечитайло И Археологічні розвідки на поселеннях раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї 55

Могилов *О.,* ***Гуцал*** *А.,* ***Гуцал*** *В.* Кістяна піксида з ранньоскіфського кургану на Поділлі 67

Михальчишин І., Шпаковський С. Городище раннього залізного віку «Городнявка» біля с. Городнявка Шепетівського району Хмельницької області 73

Мезенцева *І.* Виноградарство та виноробство античних міст Північного Причорномор'я (по матеріалах експозиції НМІУ) 81

ІльківМ. Клеймо на ручці античної амфори із Верхнього Попруття 88

Захар'єв В. Різночасові сокири, кельти і молоти Центрального Поділля з приватних підбірок краю 92

Секція 3. СЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ **97**

Терський С. Археологічні пам'ятки літописних тиверців VIII-XI ст.: стан і перспективи дослідження 97

Калініченко В., Пивоваров С. Шаблі VIII-IX ст. з прямим клинком з Північно-Західного Передкавказзя та Карпато-Дунайського регіону: аспекти взаємовпливів **101**

Овчинников Ю. Аналогії та варіанти реконструкцій укріплень Китаївського городища 106

Стрельник О. Скроневі кільця радимичів з могильника поблизу с. Антонівка Чернігівської губернії з колекції Національного музею історії України 109

Вовкодав **С.,** ***Юрченко О.*** Поселенська структура давньоруського часу долини р. Броварка на Переяславщині **115**

Харламова А. Половецькі головні убори 129

Прядко О. Давньоруське городище Гельмязів нар. Супій 134

ДідухЛ. Змійовики кузьмодем'янівського типу в зібранні НМІУ 139

Стрельченко А. К вопросу атрибуции позднесреденвековых мечей с Западной Украины 145

Прохненко І. Кімната №3 королівського замку Нялаб 150

Нечитайло П., ЧерноволД., Старенький І. Пошуки «людвисарні». (археолого-архітектурні дослідження на Францисканській, **10**) 157

Нечитайло П., Ніколаєва Г. Керамічний комплекс початку XVII ст., виявлений біля вежі Сільницького 167

Пашковський О., Нечитайло И Комплекс кахлів з розкопок на вулиці Довгій 2/11 в Кам'янці-Подільському 172

GrabowskiM., MazurekM., MuzolfP., Sznajdrowska A. Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych pałacu Potockich na stanowisku 1 w Kuryłówce, gm. Loco 180

Ляшко Ю. Дослідження залишків житлової забудови XVII-XVIII ст. сотенного містечка Жаботина 184

Пархоменко О. Ніжинська фортеця у світлі останніх археологічних досліджень 188

Терещук *О.* Зброя запорозької еміграції XVIII-XIX ст. в колекції НМІУ 192

Секція 4. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА АРХЕОЛОГІЯ **198**

Шаменков С. Поясний одяг у гардеробі населення українських земель та в костюмі козацтва кінця XVI -I половини XVII ст. 198

Секція 5. ІСТОРІЯ ФОРТИФІКАЦІЇ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО XVIII СТ. 203
Сандуляк В. Фортифікація Хотина та дерев'яно-земляні городища регіону кінця X — середини XV ст. 203
Верхотурова М. Ручна короткоствольна залізна кована бомбарда кінця XIV —початку XV ст. з колекції Львівського історичного музею 212
ХоптярА. Оборонні храми Кам'янця-Подільського XIV-XVIII ст. 217
Підставка Р., Мазуранчик З. Замок у Збаражі 1474 р.: крізь призму польських історичних хронік XVI-XVIII ст. 221
Юрченко О. Переяславська фортеця XVII ст. 229
Ганусевич Н. Комплекс монастиря оо. бернардинів в системі оборонних споруд міста Збаража XVII ст. 239
Осадчий Є. Сторожовий пост Вольнівської ділянки Білгородської засічної смуги 244
Майор Р. Комплекс споруд Міської брами в Кам'янці-Подільському: проблема датування 248
Мороз В., Мороз В. Зведення Другого Кодака 251
Чорний О. Система земляних укріплень в Задніпрських місцях Миргородського полку до утворення Нової Сербії 260
Харлан О. До питання локалізації місця розташування центру Самарської паланки на теренах міста Новомосковська (колишнього Самарчука) 267

Секція 6. ЕВОЛЮЦІЯ ФОРТИФІКАЦІЇ XIX-XX СТ. 275
Кулішова А., Пагор В. Еволюція Замкового мосту Кам'янця-Подільського в XIX ст. 275
Скрипник А. Фортифікаційні укріплення та гарнізон міста Києва в першій половині XIX ст. 280
Кожаненко О. Плани Е. І. Тотлебена по вдосконаленню Київської фортеці 284
СезинД., Сезин С. Новые данные об образовании артиллерийской защиты берегов Черного моря в Первую мировую войну 289
Ющенко М. Амбразурні вузли та казематні установки вогневих споруд укріплених районів СРСР в 1927-1941 роках 292
Зимницький И Залізобетонні кухні та медичні пункти лінії Арпада 306

Секція 7. ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА АРХЕОЛОГІЧНИХ ТА АРХІТЕКТУРНО-ФОРТИФІКАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 309
Безкоровайна Ю. Доля археологічних коштовностей Центрального історичного музею (1930-1940-ві рр.) мовою документів 309
Старенький І. Археологічні дослідження Старого замку в Кам'янці-Подільському в 1959 р. (за матеріалами С. К. Шкурка) 317
Сорокіна С., Радієвська Т., Завальна О. Експозиція відділу докласового суспільства Центрального історичного музею ім. Т.Г. Шевченка в Києві (1938-1941 рр.) 320
Маярчак С. Висвітлення археології Хмельниччини у центральних наукових періодичних виданнях радянської України 330
Стрельник М. Древлянські старожитності на виставці «Стародавній Іскоростень. Витоки слов'янської державності» у НМІУ 338
Трембіцький А. Кам'янець-Подільська археологічна експедиція Олександра Черниша (1947 р.) 344
Семенчук С., Шпаковський С. Пам'яткоохоронна діяльність В. І. Якубовського — вченого-археолога, дослідника Болохівської землі 349
Шпаковський С., Семенчук С., Григоренко О. Пам'яті відомого пам'яткоохоронця, історика, археолога, краєзнавця, дослідника археологічної спадщини України Івана Романовича Михальчишина (05.08.1941-31.07.2016 рр.) 354
Черкас Б. Подільські війни 1362-1380 рр. 360
Філіпова Г. Візит Петра І до Києва та побудова Печерської фортеці очима Феофана Прокоповича 370
Калашник Є. Фортифікація та фортифікаційні роботи у Полтавському полку за «Екстрактом» полкової канцелярії 1749 р. 373
Шляховий К. Опис фортеці святої Єлисавети 1796 року 383
Федорів Т. «Акт фундації» та «Головний інвентар» як допоміжні джерела історії Чортківського замку 390
Стрельбіцька Н., Халайцан В. Замки та культові оборонні споруди Середньовіччя — перспективні складові туристичних маршрутів Волині 394
Позняков Д. Польсько-турецькі відносини напередодні Хотинської війни 1621 року 398
Родіонова О. Фамільна печатка з особистого архіву Сергія Михайловича Лелявського у фондах НМІУ 403
Карнатовський А. Маловідомі видатні пам'ятки фортифікаційного зодчества Західної України 407
Овчинников Е. Нові матеріали трипільської культури з багатошарової пам'ятки біля с. Зеленче тернопільській області **415**
Виногродська Л. Археологічні дослідження оборонних споруд у Сатанові 421

Олександр Юрченко,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник НІЕЗ «Переяслав»
м. Переяслав-Хмельницький

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ФОРТЕЦЯ XVII СТ.

Стаття присвячена історії виникнення й розвитку оборонного будівництва Переяславської фортеці протягом XVII ст.

Ключові слова: *Переяславська фортеця, Верхній город, Нижній город, башта, вал, бастіон, Переяславщина.*

За останні десятиліття значно активізувались наукові пошуки, присвячені дослідженню фортифікаційної спадщини пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу в Україні. У публікаціях звертається увага не лише на мальовничі руїни мурованих замків, а й на українські міста, які мали дерев'яно-земляні та земляні укріплення.

Виникнення і розвиток міського оборонного зодчества, його трансформації, складають важливу частину історії Переяслава. Невелика розробка М. А. Максимовича, започаткувала дослідженням історії переяславської фортеці, хоч автор і не ставив собі такої мети, а скоріше надавав перевагу давньоруській історії міста [48]. Істотний внесок у вивченні даної тематики зробили праці В. О. Харламова, В. О. Ленченка, Л. М. Набок, О. В. Юрченка [23, с. 186-190,215-220; 45; 51; 67; 71]. Окремими загальними аспектами проблеми займалися Д. А. Тетеря, В. В. Вечерський [22, с. 167, 168; 25, с. 19-21; 67; 68, с. 48-50].

Переяслав мав зручне географічне положення для побудови в ньому фортеці. Він знаходився недалеко від р. Дніпро, широка болотиста та заліснена заплава якого захищала підходи з півдня і південного заходу. Незважаючи на те, що місто, всупереч військових канонів, лежало в низині, воно крім штучних укріплень було захищене природою: заболоченою долиною і річищем р. Трубіж з півночі та сходу, та заболоченим руслом р. Альта із півдня і південного-заходу. Тому можливий штурм у цих напрямках міг відбутися тільки з застосуванням великої кількості матеріальних та людських резервів. Єдиним вразливим місцем залишався західний і північно-західний край міста - водорозділ рр. Трубіжа й Альти, шириною близько 1300 м. З кінця XVI по XVII ст. місто стало міцним бар'єром проти татарських вторгнень, захищало північні лівобережні населені пункти і контролювало переправи на правий берег р. Дніпро, особливо в часи Руїни.

Переживши монгольський розгром 1239 р. і втративши статус міста, Переяслав перебував у стані повного занепаду. З XV ст. на території колишнього давньоруського посаду, у межах давніх валів, археологічно фіксується тільки сільський населений пункт. Дитинець взагалі був слабко або й взагалі не заселеним [69, с. 139; 76, с. 32-36]. Важливим моментом для Переяслава і всієї околиці стало відновлення його як міста. У кінці XVI ст. він переходить у власність київського воєводи, князя В-К. К. Острозького. 6 березня 1585 р. король С. Баторій грамотою надав українському магнату «на Вкраини, за Днепром, городище местце пустое, называемое Переяславъ, з кгрунты вшелякими», дозволивши «въ томъ то Переяславлю замокъ збудувати» [30, с. 285]. У Київському літописі також відзначено: «Тогды кнзь Констянтин Василеи, воевода киевскии, заложыл место Переясловле на старом селищи» [701, с. 109]. Місто отримало герб, магдебурзьке право і нові укріплення.

Але в історії Переяслава XVI ст. існує одна невирішена проблема, на яку сучасні історики не звертають належної уваги: згадка його як міста за кілька десятиліть до офіційного відновлення. Мова йде про листи-скарги турецького султана Сулеймана II королям Речі Посполитої, датованих 1545 і 1570 рр. У них згадуються замки з яких прийшли козаки на османські володіння, фігурує там й Переяслав. До того ж у Переяславі знаходиться велика кількість татарських бранців [31, с. 20-23, 48-51]. Як зауважує В. П. Марочкін, живучи в містах, татарські полонені переважно залучалися до будівництва оборонних споруд [48, с. 108]. Якщо ж майбутні дослідження вирішать дану проблему позитивно, виходить, що грамота С. Баторія надавалася формально, «заднім числом», на раніше відновлений замок. Разом з тим, у матеріалах переговорів Речі Посполитої та Московської держави протягом 1563-1564 рр. та 1566 р. Переяслав фігурує в якості городища, тобто місця покинутого і не обжитого [56, с. 260,272, 361].

Планувальна система повністю зберігала свою давньоруську основу: місто залишалося розділеним валами й ровами на дві непропорційні щодо своєї площі частини [74, с. 155]. Це добре показано на одній із карт французького військового інженера Г. Л. де Боплана (рис. 1.). Територія колишнього дитинця, роз-

міщеного на мисі при злитті рр. Трубіж й Альта, залишалася найкраще захищеною частиною міста. Його площу окремі дослідники визначають у 8 або 10 га [23, с. 79; 26, с. 19; 61, с. 44; 69, с. 141]. Використання космознімків сучасного Переяслава, дозволило точніше вирахувати площу - до 13,8 га, периметр оборонних валів - до 1,5 км, довжину (з півночі на південь) - до 469 м і ширину (з заходу на схід) - до 406 м. Для позначення цитаделі в документах XVII ст. застосовувалося кілька назв - «Замок», «Верхній город», «Малий городок», «Менший город» [3, с. 107; 11, с. 362; 19, с. 25, 35; 61, с. 43; 66, с. 280,288; 67, с. 92]. Термін «Верхній город» також був притаманний документам XVIII ст., рідше зустрічається «Замок» [55, с. 42; 61, с. 43, 45]. Місцеві жителі називали Верхнє місто - «Замком». Ця назва побутувала в колективній пам'яті городян аж до початку XX ст. [32, с. 12]. Схожа ситуація була в Лубнах, Любечі і Ніжині [61, с. 43]. Слід зазначити, що Верхнє місто не відповідало прямому значенню своєї назви, оскільки лежало в майже однакових висотних умовах разом з іншою частиною міста, але за традицією отримало саме таку назву. На території Верхнього міста знаходилися військові, продовольчі, ремісничі, господарські та культові об'єкти, розміщувалися двори як визначних людей, так і простих жителів. Вулиць двоє, орієнтованих з півночі на південь [61, с. 45]. Поблизу Успенської церкви і Пречистенських воріт у північній частині розташований майдан, який до розміщення московського гарнізону відігравав роль ринкового.

Інша частина міста - посад, мала довжину (з півночі на південь) -1 км, ширину (з заходу на схід) -1,1 км, периметр оборонних валів - 3,2 км, площу - 90 га. Зустрічаються інші визначення площі - 66 і 80 га [23, с. 79; 24, с. 82; 26, с. 20; 51, с. 268]. На противагу Верхньому місту посад називали «Нижнім городом», «Великим городом» або «Великим земляним городом» [11, с. 362; 18, с. 292; 33, с. 55; 54, с. 59, 206; 68, с. 92]. Останні дві назви застосовувалися виключно в XVII ст., інша вживалися ширше. На території Нижнього міста концентрувалися двори козаків і міщан, розміщувалися садиби визначних людей, торгові, ремісничі, господарські, військові, та культові об'єкти. Вулиці розходилися віялоподібно з півдня на північ і перетиналися іншими вулицями з заходу на схід. Головні вулиці - Київська та Довгомостенська [61, с. 49, 50, 51]. У південно-західній частині, поруч із замковим ровом, починаючи з третьої чверті XVII ст., знаходився ринковий майдан.

З часу відновлення міста і до 1648 р. фортеця підпорядковувалася старостам Речі Посполитої. Зокрема у 1635 р. зустрічаємо відомості про гарнізон, який нараховував 200 поляків і 300 німецьких найманців [2, с. 147]. З початком Визвольної революції фортеця управлялася полковниками гетьманського уряду. Після Переяславських статей 1659 р. у замку розміщується гарнізон російських ратних людей на чолі з воєводою. У різні роки чисельність гарнізону коливалася від кількох сотень до 4 тисяч чол., хоча під час військових кампаній чисельність гарнізону, за рахунок підмоги, могла зростати до 10 тис. чол. [7, с. 317; 10, с. 335; 11, с. 362; 15, с. 255; 16, с. 666; 19, с. 23, 32]. Нижнє місто управлялося козацькою адміністрацією Переяславського полку.

Відбудовуючи фортецю В-К. К. Острозький мав набагато менші людські та матеріальні ресурси, при досить незначному розходженні в різниці технічного забезпечення будівельних робіт, у порівнянні з першим будівничим фортеці, київським князем Володимиром Святославовичем. Тому зробив значно простіше - пристосував частково зруйновані домонгольські укріплення до сучасних йому оборонних потреб. Земляні вали, де потрібно, підсипано, зверху укріплено частоколом, розчищено рови, збудовано дерев'яні ворота. Будівництво велося з прив'язкою до місцевості, яка спричиняла майже повну їх нерегулярність побудови та конфігурації.

Замок оточувався ровом зі сторони Нижнього міста (північно-західний, північний, східний край), з'єднуючи собою рр. Трубіж та Альту. На інших ділянках функції рову виконували вказані ріки. Ще один довгий рів оперізував вали Нижнього міста з північно-західного та північного краю, сполучаючи собою також ці ріки. Із західного, східного та південно-східного краю Нижнього міста рову не було, його роль також відігравали ріки. Усі рови були обводнені. Археологічно вони вивчалися не досить ґрунтовно, та й всі вони являлися пізніми інженерними спорудами XVIII ст. Які технічні характеристики мали рови в період, що розглядається, важко сказати, але швидше за все вони були меншими у своїх параметрах від пізніших та мали релікти давньоруського часу.

Орієнтовно в І - на поч. ІІ чверті XVII ст. фортеця зазнала деякої перебудови і нововведень. Вали підвищили, частокіл замінили дерев'яною стіною. Жодного зображення чи опису дерев'яних укріплень міста до нас не дійшло. Тому їх можна реконструювати за допомогою описів та зображень українських, російських і білоруських міст-фортець XVI-XVIII ст. [19 с. 77,78,91,92,106,107,141,142, 587,588,592, 593,598,599, 611,612; 27; 28; 29; 36; 40; 43; 44; 50; 53, с. 206-208]. Слід зазначити, що традиції дерев'яного оборонного зодчества пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу базувалися на давньоруських і тому дерев'яні укріплення нагадували своїх попередників, хоча й з деякими змінами [39 с. 127-131].

Стіна розміщувалася на гребені валу. Вона, ймовірно, була складена тарасами - системою дерев'яних фортечних стін, де дві паралельні стіни через деякі проміжки сполучалися врубаними у них поперечними стінками-«перерубами», утворюючи таким чином секції-зруби [36; 60, с. 39; 61, с. 29]. Секції між стінами засипатися піском, глиною, землею або камінням, хоча й не обов'язково [36; 38, с. 208; 52, с. 59; 65, с. 45]. Звістки про пожежі фортець (Київ 1605 р., Стародуб 1677 р., Володимир-Волинський 1683 р., Глухів 1685 і 1748 рр.), описи їх укріплень (Київ 1542 і 1552 р.) свідчать, що секції в стінах були й порожніми і використовувалися як приміщення для господарських та військових потреб [19, с. 106; 28, с. 11, 12; 36; 38, с. 209; 40, с. 128; 44, с. 85; 62, с. 68, 69; 65, с. 46].

Для запобігання гниттю деревини, нижні колоди могли просмолювалися чи злегка обпалювалися. Щоб не допустити випинання колод у стіні, їх скріплювали між собою кілочками (тиблями). Покладені колоди мали не велику довжину, що підвищувало їх міцність і відповідно зруба-клітки. Зазвичай вважалося, що при довжині в 4-5 сажнів (8,5-10,6 м), на випадок осади з артилерійським обстрілом, стіни визначалися ненадійними [65, с. 44]. Висота стін переважно складала 2,5-3 сажні (5-6 м) з незначним відхиленням у ту чи іншу сторону, ширина 1,5-2 сажні (3-4 м) [36].

Готові стіни завершувалися «обламами» чи «обланками» - ніби другим зрубом невеликої висоти (до 2 м), підтримуваним консольними випусками останніх вінець зрубу стіни [36; 38, с. 209; 40, с. 101]. «Облами» влаштовувалися з однієї (зовнішньої) сторони стіни. Вони складалися з помосту («обходу»), який тягнувся вздовж периметру стін і заодно був дахом нижнім зрубам-кліткам. Для пересування помостом, між секціями «обламів» у «перерубах» прорізалися двері [36; 38, с. 209]. Під час бою на ньому розташовувалися бійці гарнізону, а вночі патрулювала сторожа. На зовнішній стінці, своєрідному бруствері бланкування, прорізалися вузькі майже квадратні бійниці. Зовні, нижня і бокові площини бійниць скошувалися, для зручності стрільби і збільшення сектору огляду й обстрілу. [36, рис. 24-27,172; 46, с. 30]. Гарматні бійниці робилися крупнішими, у залежності від розмірів самих гармат, маючи зазвичай габарити 30×40 см. [36, рис. 28-29]. Усі бійниці рівномірно розподілялися по стінах у кілька ярусів. Для захисту підошви стіни влаштовувалися підсябиття (машикулі) - спеціальні навісні бійниці [36, рис. 20-23; 46, с. 30; 65, с. 44; 73, с. 55]. Обламна частина стіни балконоподібно виносилася над стіною нижнього зрубу на 15-25 см, утворюючи щілину вздовж прясел стін, що дозволяло обстрілювати ворога [36]. Зверху бойовий хід накривався двосхилим дашком з гонти чи драниць. Піднімалися на стіни за допомогою східців чи драбин [36; 38, с. 209; 65, с. 44].

Головними вузлами оборони, своєрідними опорними пунктами фортець вважалися башти. Вони могли бути прямокутними, квадратними, шестикутними і восьмикутними в плані спорудами, різної висоти залежно від оборонного значення, розміщеними між стінами [36; 43, с. 14, рис. 2, с. 15, рис. 3. 3; 46, с. 28; 53, с. 206, рис. 2]. Помічено, що круглих башт має складна за конфігурацією фортеця, яка повністю повторює контури рельєфу, чотирикутних - геометрично правильна [36]. Завдяки важливій ролі в обороні фортець, їх намагалися збудувати якомога вищими: до 20-25 м [36; 46, с. 28]. У середині башт влаштовувалися помости в кілька поверхів - від двох до шести [46, с. 28; 58, с. 47; 65, с. 44]. Міжповерхові перекриття вистилалися глиною чи землею [36]. Кожен поверх міг забезпечуватися бійницями для різного роду вогнепальної зброї на зразок стіни [65, с. 44]. Верхівка вежі завершувалася по всьому периметру круговим «обламом» з бійницями, який аналогічно стінному виносився для утворення підсябиття, та шатровим дахом [35, с. 73; 37]. На найбільших баштах, з метою огляду місцевості влаштовувалися невеликі вежечки-ліхтарики [36, рис. 13-16; 43, с. 14, рис. 2; 46, с. 28; 53, с. 106, рис. 2]. Крім оборонного значення башти слугували місцем для складів зброї, провіанту, допитів і ув'язнення, житлом членів гарнізону [36; 38, с. 209,213; 59, с. 57]. Зокрема, у Переяславі відома «Распросная башня», де ймовірно допитували людей [71, с. 106]. Потрапляли на верхні поверхи башт за допомогою зовнішніх східців або через вхід із рівня «обламів» стіни. Між верхніми поверхами башт, між «обламами» і порожніми секціями тарас, влаштовувалися східці [36]. Нам невідома кількість башт Переяслава XVII ст. За розписним списком 1701 р. кріпость мала їх десять, з яких дві були надбрамними [34, с. 430; 71, с. 106]. І хоч цей документ більш пізній, він описує споруди ранішого часу. Ймовірно, що така кількість башт існувала протягом усього XVII ст. Нижнє місто мабуть, мало їх не більше семи, з яких три були надбрамними. Башти частково (3-5 стінами) виносилися за міську стіну, що значно збільшувало сектор спостереження й обстрілу [36; 65, с. 43]. Ширина переяславських валів не дозволяла такого розміщення. Будівничі могли ставити вежі або в смузі стіни, або наростити товщину валу, що було досить важко зробити з огляду на обмеженість площі річками та ровами. Для такого розміщення застосовувалися прототипи бастіонів - ронделі (бастеї) - плоскі, напівокруглі в плані, виступаючі назовні земляні платформи [73, с. 92; 78, с. 46,47]. У Переяславській фортеці ронделі насипалися не тільки по кутах, але й на прямих трасах валу. Поява ронделів з виступаючими вежами істотно посилила обороноздатність укріплень. Після зведення стіни й башти обмазувалися глиною та білилися аж до бланкування, так, що їх зовнішній вигляд справляв враження мурованих укріплень [17, с. 106;

36; 38, с. 208; 40, с. 101; 62, с. 44-46; 65, с. 67]. Це до певної міри продовжувало життя стін, як і обкладання нижньої частини зрубів дерном [36].

Про те, що такі стіни виявлялися досить міцними та надійними говорить той факт, що їх не було пробито гарматною стрільбою [17, с. 599]. На додачу можна привести слова французького військового П'єра Шевальє, котрий у своїй «Історії війни козаків проти Польщі» зазначав: «Мури міст зроблені тільки з землі, їх підтримують палі з поперечно покладеними дошками, немов загата; такі мури можуть досить легко загорітися, проте вони краще витримують гарматну стрілянину, ніж кам'яні» [72, с. 39,42].

Реальні форми дерев'яної оборонної архітектури Переяслава на середину XVII ст. могли бути схожими, на зразок укріплень київського замку, зображеного на малюнку А. ван Вестерфельда в 1651 р. [77, с. 25]. Там показані високі дерев'яні стіни, присадкуваті восьмигранні вежі з наметовими дахами і винесеними обламами у верхній частині. На основі вище викладеного, ми пропонуємо графічну реконструкцію Переяслава середини XVII ст. (рис. 2.).

Переяслав мав п'ять брам: Михайлівську та Пречистенську в замку і Альтицьку (Ільтицьку), Київську, Гайшинську (Гейшиську, Гайтинську) в Нижньому місті [18, с. 298; 20, с. 382; 33, с. 56; 45, с. 29; 49, с. 191, 197,210,222; 67, с. 92; 71, с. 105]. Переяславські ворота будувалися на місцях давньоруських воріт, тому не було ніякої необхідності прорізати чи розкопувати вал в інших частинах фортеці [75, с. 156-157]. Це зайняло б велику кількість часу, при небезпеці татарського набігу і великій витраті ресурсів. Крім того, транспортна вісь, на якій знаходилося місто, з давньоруського часу не змінилася. Брами сполучали головні вулиці з зовнішніми шляхами, виділялися як важливі оборонні елементи, були більш монументальнішими, ніж глухі башти. Вони не виходили за периметр укріплень і знаходилися у врізах валу, але завжди були круглими. Ворота в брамах були двостулковими. В одній із стулок могла розміщуватися хвіртка [61, с. 31]. Михайлівська брама отримала свою назву від дерев'яної церкви Архістратига Михаїла, котра була збудована на місці однойменної давньоруської церкви XI ст. Вважається, що саме ця брама стала реальним прототипом міської символіки [22; 69, с. 142, 143; 74, с. 469, 470]. Розташована вона на півдні Замку і шлях від неї упирався в р. Трубіж, тому важко сказати, яку функцію виконувала. На початку XVIII ст. вона вже не відігравала ніякого значення і її розібрали, переробивши у вилазку - Михайлівську сортію. Забігаючи наперед зазначимо, що інші брами проіснували до кінця XVIII ст. Михайлівська брама вулицею сполучалася з Пречистенською на північному сході Замку. Від Пречистенської брами починалася Київська вулиця, що вела до Київських воріт Нижнього міста, перетинаючись з іншою міською вулицею - Довгомостенською, яка зв'язувала собою ще двоє інших воріт - Альтицькі (на південному-заході) і Гайшинські (на сході). Перші названі від р. Альти, яка протікала поруч, другі від сусіднього с. Гайшин, куди прямував від них шлях. Шлях від Альтицьких воріт розділявся на три магістралі, які вели відповідно до Києва, Дніпра і на Золотоношу. З Гайшинських воріт прямували на Пирятин і Лубни. Ще одні ворота - Київські знаходилися в північно-західній частині міста. Шлях від них вів на Київ, за що вони й отримали таку назву. Ворота Нижнього міста згадує архідиякон П. Алепський, котрий побував у Переяславі влітку 1656 р.«.... прибули у велике місто, котре змагається з Києвом своєю пишністю..... Ім'я його Переяслав. Він оточений великою кількістю земляних насипів і має троє воріт в укріплених стінах: одні виходять на сушу, двоє інших супроти мостів, перекинутих через велике озеро, яке оточує місто, маючи своїм джерелом ріку в нього впадаючу. Озеро знаходиться в штучних берегах, котрі утворені греблями для млинів і укріпленнями для гармат» [63, с. 190]. Слова мандрівника повністю підтверджують зображення Переяслава на картах французького військового інженера Г. Л. де Боплана (рис. 1.). Археологічно жодні ворота не були досліджені.

В історико-археологічній літературі згадується ще двоє замкових воріт: Спаські і Печерські [34, с. 430; 67, с. 92; 71]. Якщо Печерські ворота можна хоча б віддалено пов'язати з перекрученою назвою тих же Пречистенських воріт, то із Спаськими воротами ситуація складніша. Справа в тім, що Спаська брама разом із Пречистенською згадується під час повстання козаків Переяславського полку 1666 р., а Кошторисний список Переяслава 1697 р. повідомляє лише про Пречистенську браму, тоді як Розписний список Переяслава 1701 р. тільки про Спаську та Михайлівську і додатково вказує, що цитадель має двоє проїжджих башт [45, с. 29; 67, с. 92; 71, с. 106]. На планах фортеці XVIII ст. Спаська брама відсутня, натомість зображено Спаський бастіон [41, л. 29, из. 2; 42, с. 922; 45, с. 29-33]. Не виключено, що під час перебудови цитадельних укріплень 1709 р. браму могли розібрати, а на її місці насипати бастіон, який запозичив її назву, згадка про який відома від 1718 р. [45, с. 29].

Від Пречистенських, Київських і Альтицьких воріт через обводнені рови та ріку були прокладені дерев'яні мости. Вони встановлювався на стовпах і мали здебільшого просту конструкцію [17, с. 593; 61, с. 30]. У разі необхідності міст можна було швидко розібрати чи спалити і так само відновити. Довгий міст, що починався від Гайшинської брами і прямував до Задовгомостянських підварок, складався з двох земляних гребель, на-

сипаних між річищами Трубіжа та двох дерев'яних мостів, через них перекинутих. Підйомних мостів, як це було в Любецькій і Києво-Печерській фортецях, у Переяславі не існувало [60, с. 39; 61, с. 31].

Розташування фортеці змушувало фортифікаторів створити додатковий захист підступів до нього. На Трубіжі, трохи нижче злиття його з Альтою, жителями міста було влаштовано греблю з водяними млинами. Далі греблю продовжувала гать, яка через заплавні луки і рукав Трубіжа досягала ур. гора Попівка - мисовидного виступу лесової тераси Дніпра. Влаштування греблі призвело до штучного підйому води в річці і пасивного затоплення власної заплави в ур. Луг, східніше міста. Затоплення дозволяло розширити площу водної перешкоди, а утримування підйому води навіть на позначці 20 см призводило до розмиву грунту і процесів заболочування [73, с. 38, 40]. Таким чином підтоплена заплава Трубіжа могла нагадувати озеро або болото, створюючи враження острівного розміщення міста, оточеного ще й р. Альта та заповненими водою ровами. Таке «озеро» в своїх подорожніх записках згадує П. Алепський, а Г. Л. де Боплан завжди на своїх картах позначав місто оточеним з усіх сторін водою (рис.1) [63, с. 190]. «Озеро» також ввійшло до місцевої символіки. В описі міського герба 1620 р. зазначається розташування вежі, як символу Переяслава саме на озері [57, с. 93; 64, с. 52].

Одним маловивченим фактом в історії Переяславської фортеці було існування ще одного валу. На більшості планів міста XVIII-XIX ст. він відсутній, жодної згадки про нього в писемних джерелах. Єдине його зображення відоме на недатованому плані Переяслава, накресленому інженер-майором Д. де Боскетом, який перебував у місті, судячи з іншого його плану 1740 року [41, л. 29, из. 2]. Перший сегмент цього валу починався від правого берега р. Трубіж, повністю огинав Київське передмістя до лівого берега р. Альта. Другий сегмент від правого берега р. Альта повністю оперізував Альтицьке передмістя і впирався в правий берег р. Трубіж. Від оборонного поясу фортеці вал знаходився приблизно на відстані понад 500 м (Київське передмістя) та 800 м (Альтицьке передмістя). У часи складання плану цей вал перебував у напівзруйнованому стані і вважався старовинним, але при необхідності міг бути приведений до оборонного стану в якості додаткової лінії укріплень [42, с. 238, 922]. Цей вал міг бути залишком оборонної системи Переяславської фортеці в XVII ст., хоча не виключається більш давніше, давньоруське походження.

За привілеєм короля Сигізмунда III 1620 р. переяславський староста, воєвода волинський Я. Заславський повинен був забезпечувати Замок різноманітними військовими припасами [1, с. 12]. На утримання в належному стані обороноздатності штатної фортеці, як вважав її царський уряд, витрачалися значні матеріальні ресурси та кошти. Наприклад у 1659 р. в ній зберігалося окрім 25 гармат, 3770 залізних ядер, 46 стволинок, 120 малих гранат, 260 картушних зарядів, 45 бочок та ще 12 пудів (192 кг) гарматного пороху, 399 пудів свинцю (6 т 384 кг), 675 пудів гноту (10 т 800 кг), 570 аршин тонкого й товстого полотна (405 м), 66 мушкетів, 11000 мушкетних куль, 2 бочки рушничного пороху, 13 шпаг, 2 гарматні лафети, 2 підкопні свердла, 55 кайл, 170 заступів, 129 сокир, 15 просіків, 5 пильників, 4 фурми, 7 залізних черпаків, 2 скобелі, 3 свердла, 4 долота, великий мідний котел, 105 залізних прутів і 2 пуди піску (32 кг) [8, с. 314]. Протягом 1659-1661 рр. ратним людям виплачено 41110 крб. та 10 тис. єфимок [8, с. 315,316]. Порохом забезпечувала гарнізон і козаків місцева порохова майстерня, відома з останньої чверті XVII ст. [21, с. 106].

Міць фортеці посилювала артилерія. Найперші згадки про неї пов'язуються із захопленням Переяслава К. Косинським у 1592 р. [31, с. 68-69]. Під час Визвольної революції 1648-1656 рр. фортеця відігравала роль головного сховища артилерії, пороху та олов'яного скарбу козацького війська [38, с. 350; 51, с. 269-270]. Вважається, що гармати на човнах перевозилися Дніпром, а потім Трубежем до Михайлівських воріт (власне для цього вони ніби використовувалися), але ця версія поки що слабкодоказова. При цьому козаки не дозволяли чужинцям наближатися до валів, де розміщувалася артилерія, а тих хто порушував встановлену дистанцію - били і приковували до гарматних стволів [3, с. 112]. З часів розмежування території фортеці на московську і українську військово-адміністративні зони, гарматний парк у кожної був свій. Наказний гетьман Я. Сомко зосередив у Нижньому місті значний артилерійський арсенал не з лише трофейних гармат, захоплених у протистоянні з гетьманом Ю. Хмельницьким, але й місцевих, так званого «сомкового лиття» [11, с. 181; 19, с. 36, 53; 37, с. 20-23]. Гармати згадуються під час штурму повсталими переяславськими козаками Верхнього міста влітку 1666 р. [67, с 92]. Російському гарнізону зброя з припасами присилалася з Московської держави [8, с 314]. Гармати встановлювалися на баштах та стінах Верхнього міста, а їх кількість становила за згадками - 12 чи 25 одиниць [8, с. 314; 9, с. 329; 14, с. 275]. Крім свого прямого призначення, гармати в XVII ст. використовувалися для салютування під час приїзду поважних гостей чи послів іноземних держав, релігійних свят тощо [3, с. 105; 4, с. 455,459; 5, с. 515; 6, с. 269; 63, с. 191].

Після військових подій весни 1661 - літа 1662 рр. фортеця зазнала пошкоджень, особливо в липні 1662 р. [19, с. 35]. Наказний гетьман Я. Сомко і воєвода В. Б. Волконський восени 1662 р. провели ремонтні роботи кожен своєї частини фортеці, але за зразком московитів [14, с. 362, 363; 33, с. 54, 55]. Наказний гетьман хи-

зувався перед стольником Ф. Ладиженським, що укріпив Переяслав сильніше Смоленська [14, с. 363]. Але його спроба влаштувати в межах Нижнього міста ще одну цитадель, закінчилася рішучою забороною з боку московського воєводи В. Б. Волконського [14, с. 363]. Ось як описував укріплення міста царський посланець у ті часи:«.... а около меншего города вода обошла со всехъ съ трехъ сторонъ, а съ четвертую город земляной, а около болшого города съ дву сторонъ вода, а съ третею земляной городъ, а съ четвертую лугъ пришолъ, низкое место, а около обеихъ городовъ реку всю окалываютъ» [14, с. 362,363].

Після Андрусівської угоди 1667 р., значення Переяславської фортеці зростає, відтоді вона стає прикордонною. З огляду на важливість деяких фортець у власній зовнішній політиці, у 1672 р. царський уряд видає наказ про опис укріплень Києва, Переяслава, Остра, Ніжина, Чернігова [13, с. 12]. Можливо у зв'язку з цим, протягом 1688-1691 рр. за ініціативою Москви, силами реєстрових козаків у Верхньому місті проводилися ремонтні роботи [21, с. 122]. Зокрема, поглиблено рів, споруджено нові дерев'яні стіни. Ь зовнішньої сторони влаштували новий тип фортифікаційних споруд - «вывод, 2 раската», тобто Пречистенський равелін з двома бастіонами - Пречистенським та Єфремівським (Єфимівським) [25, с. 243; 45, с. 29; 71, с. 105]. Уявлення про стан цитадельних укріплень дають Кошторисний список Переяслава 1697 р. та Розписний список Переяслава 1701 р. [45, с. 29; 71]. Загальний вигляд оборонного поясу фортеці на початок XVIII ст. виглядав уже доволі архаїчно, як і укріплення більшості міст Гетьманщини. У такому вигляді Переяславська фортеця проіснувала до 1709 р. (рис. 3.). Потім її чекала перебудова укріплень за новою бастіонною фортифікацією, яка після реформ Петра I впевнено почала проникати на Лівобережжя України.

Список використаних джерел та літератури

1. 1620 г. ноября 29 (нов. ст. декабря 9). - Привилей польского короля Сигизмунда III об отдаче волынскому воеводе Я. Заславскому в пожизненное владение Переяславского староства с местечками Яготином, Гельмязевым и всеми другими населенными пунктами // Воссоединение Украины с Россией. - М.: Изд. АН СССР, 1953. - Т. 1. - С. 11-14.
2. 1635 г. февраля 17. - Отписка севского воеводы И. Стрешнева в Посольский приказ с вестями о численности польских гарнизонов на Украине, о намерении польского правительства изгнать казаков из Запорожской Сечи, а также о стремлении украинских казаков перейти в подданство России // Воссоединение Украины с Россией. - М.: изд. АН СССР, 1953. - Т. 1. - С. 146-148.
3. 1648 г. декабря 22 (нов. ст. 1649 г. января 1) - 1649 г. февраля 24 (нов. ст. марта 5). - Дневник львовского подкомория В. Мясковского с описанием поездки комиссаров польского правительства к Богдану Хмельницкому для переговоров // Воссоединение Украины с Россией. - М.: изд. АН СССР, 1954.-Т. 2.-С. 104-122.
4. 1653 г. октября 9 - 1654 г. февраля 5. - Статейный список русского посольства во главе с В. Бутурлиным о торжественной встрече послов населением Украины, о Переяславской раде, условиях воссоединения Украины с Россией и о принятии присяги населением украинских сел и городов // Воссоединение Украины с Россией. - М.: изд. АН СССР, 1953. - Т. 3. - С. 423-490.
5. 1654 г. января 1. - Отписка В. Бутурлина царю Алексею Михайловичу о торжественной встрече русского посольства населеним г. Переяслава // Воссоединение Украины с Россией. - М.: изд. АН СССР, 1953.-Т. 3.-С. 514-515.
6. 1658, декабря - 1659, февраля. Посольство майора Григория Булгакова и подьячего Фирса Байбакова к гетману И. Выговскому // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданный археографическою комиссиею. - СПб: Типография В.В. Пратц, 1872. - Т. 7. - С. 261-280.
7. 1659, декабря 14-24. Указ боярину Василью Шереметева, об отпуске некоторых ратных людей, о наблюдении над Юрьем Хмельницким, о казни тех, который убили греков и о заменении бердышей пиками у ратных людей // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданный археографическою комиссиею - СПб: Типография В. В. Пратц, 1872. - Т. 7. - С. 316-317.
8. 1659, сентября - 1661.Записка о посылке в разные сроки денежной казны на жалованье великороссийским ратным людям, находившимся в Малороссии, а также разных боевых запасов // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданный археографическою комиссиею - СПб: Типография В. В. Пратц, 1872. - Т. 7. - С. 313-316.
9. 1661, июля 13 - сентября. Выписка о количестве ратных людей запасов в Киеве // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданный археографическою комиссиею - СПб: Типография В. В. Пратц, 1872. - Т. 7. - С. 328-330.
10. 1661, после ноября. Донесение Ивана Пескова, о сношениях Якима Сомка с Юрием Хмельницким и о состоянии дел в Малороссии // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные

и изданный археографическою комиссиею - СПб: Типография В. В. Пратц, 1872. - Т. 7. - С. 332-335.
11. 1662 декабря - 1663 января. Статейный список стольника Федора Лодыженского посыланного в Малороссию к Брюховецкому, к Якиму Сомку и к разным полковникам с грамотами // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданный археографическою комиссией - СПб: Типография В. В. Пратц, 1872. - Т. 7. - С. 342-376.
12. 1669, мая 26.1)О приезде к Москве посланцев Демьяна Многогрешного.....; 12) Письмо переяславского полковника Дмитрашки Райчи к Многогрешному;... // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданный археографическою комиссией - СПб: типография В. В. Пратц, 1873.-Т. 8-С. 171-182.
13. 1672, июля 22. Указ о посылке грамот об измерении городов в Малороссии, и извещение, сообщенное кошевыми посланцами о запорожских городах. // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданный археографическою комиссией - СПб: типография Эттингера, 1879. - Т. 11.-С. 12-15.
14. 1673, июля 2. Отписки князя Юрия Трубецкого, по вестям из Переяславля, о намерениях Дорошенковых казаков напасть на переяславский полк и о мерах принятых для защиты // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданный археографическою комиссией. - СПб: типография Эттингера, 1879. - Т.11. - С. 273-276.
15. 1673, мая 8. Отписка князя Ромодановского, о тревоге в Харькове и других слободских полковых городах, по поводу татарского нашествия, и о мерах обороны // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданный археографическою комиссией. - СПб: типография Эттингера, 1879. - Т. 11. - С. 253-255.
16. 1674, сентября 9. Письмо протопопа Адамовича к боярину Матвееву о движениях турок; о взятии ими Умани; о количестве войск в Нежине и Переяславе. Вместе с тем просит отпустить гетманских сыновей, для свидания с родителями // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданный археографическою комиссией. - СПб: типография Эттингера, 1879. - Т. 11. — С. 664-666.
17. Акты о заселении Юго-Западной России // Архив Юго-Западной России. - Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. - Ч. VII, т. 1. - 647, XII с.
18. Андриевский А. Еще страничка из прошлого г. Переяслава / А. Андриевский // Киевская старина. - 1901. -Т. 74. -№ 9.-С. 277-303.
19. Бабулин И. Б. Каневская битва 16 июля 1662 г. / И. Б. Бабулин. - М.: «Русские витязи», 2015. - 88 с.
20. Багалей Д. Состояние полиции в малороссийских городах / Д. Багалей // Киевская старина - 1882. - Т. I. - № 8. - С. 379-382.
21. Борисенко В. Переяслав у козацьку добу / В. Борисенко, А. Іваненко, В. Лоха // Переяслав у віках. - Київ: Світ успіху, 2007. - С. 104-174.
22. Бузян Г. М. Історичне підгрунтя пізньосередньовічного герба Переяслава / Г. М. Бузян, М. В. Роздобудько, Д. А. Тетеря // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - Київ, 1999. - Вип. 8. - С. 164-167.
23. Бузян Г. М. Нариси з історії давнього Переяслава (до 1100-ліття першої літописної згадки) / Г. М. Бузян, Л. М. Набок, М. В. Роздобудько, Д. А. Тетеря. - Київ: Міленіум, 2007. - 264 с.
24. Васильєв М. Г. З історії будівництва Переяславської фортеці у 18 сторіччі / М. Г. Васильєв // Переяславська земля і світ людини. - Київ; Переяслав-Хмельницький. - 1998. - С. 82-89.
25. Вечерський В. Равелін / В. Печерський // Архітектура. Короткий словник-довідник. - Київ: Будівельник. - 1995. - С. 243.
26. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. - Київ: вид. дім А.С.С., 2005. - 586 с.
27. Вечерський В. В. Середньовічні фортифікації Путивля / В. В. Печерський // Пам'ятки України: історія та культура. - 2001. - № 1-2. - С. 21-29.
28. Вечерський В. В. Укріплення гетьманської столиці Глухова: нез'ясовані питання еволюції / В. В. Вечерський // Фортифікація України. - Кам'янець-Подільський. - 1993. - С. 11-12.
29. Вечерський В. В. Фортифікації Сумщини / В. В. Вечерський // Пам'ятки України: історія та культура. - 2001.-№4.-С. 84-91.
30. Грамота короля Стефана Батория кн. Константину Острожскому на основание и заселение гор. Переяславля. 1585 г. марта 6 // Архив Юго-Западной России. - Киев, 1905. - Ч. VII, т. 3. — С. 284-288.
31. Жерела до історії України-Руси / [ред. М.С. Грушевський]. - Львів, 1908. - Т. VIII. - 407 с.
32. Житель города Переяслава. Успенская церковь в городе Переяславе // ПЕВ. - 1867. - № 13. - Ч. неоф. - С.12-33.

33. Іваненко А. О. Переяславський полк у контексті військово-політичних подій в Україні початку 60-х рр. XVII ст. / А. О. Іваненко // Наукові записки з української історії - Переяслав-Хмельницький, 2004. -Вип. 15.-С. 53-58.
34. Кирпичников А. Н. Ладога и Переяславль Южный - древнейшие каменные крепости на Руси / А. Н. Кирпичников // Памятники культуры. Новые открытия. 1977. - М.: Наука. - 1977. - С. 417-434.
35. Коваленко О. В. Про залишки фортифікації полтавського форштадту / О. В. Коваленко, К. М. Мироненко, О. Б. Супруненко // АЛЛУ. - 1999. - № 1. - С. 73-75.
36. Крадин Н. П. Русское деревянное оборонное зодчество / Н. П. Крадин. - М.: «Искусство», 1988.
37. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк / В. Кривошея. - Київ: Вид. дім «Стилос», 2004. - 418 с.
38. Крип'якевич І. Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів, О. Думін, С. Шрамченко. - Київ: Варта, 1994. - Т. 1. - 384 с.
39. Кучера М. П. До питання про традиції оборонного будівництва Київської Русі в дерев'яній архітектурі XV-XVII ст. / М. П. Кучера // Середні віки на Україні. - Київ: Наукова думка. - 1973. - Вип. 2. - С. 127-131.
40. Кучинко М. Історія міста Володимира-Волинського з найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціотопографії) / М. Кучинко, Г. Охріменко, В. Петрович. - Луцьк.: вид. обласної друкарні, 2004. - 260 с.
41. Ласковский О. Карты, планы и чертежи к III части Материалов для истории инженерного искусства в России / О. Ласковский. - СПб: в типографии Императорской Академии Наук, 1866. - 74 л.
42. Ласковский О. Материалы для истории инженерного искусства в России / О. Ласковский. - СПб: в типографии Императорской Академии Наук, 1865. - Ч. III. - 1016 с.
43. Левко О. Н. Витебск XIV-XVIII вв. / О. Н. Левко. - Минск: Наука и техника, 1984. - 120 с.
44. Ленченко В. Полкове місто Гетьманщини Стародуб та його пам'ятки / В. Ленченко // Пам'ятки України: історія та культура. - 2005. - № 1. - С. 84-94.
45. Ленченко В. О. Переяслав у картографії та описах XVII-XVIII століть / В. О. Ленченко // Вісник геодезії та картографії - 2014. - № 6. - С. 28-33.
46. Логвин Г. Н. Архітектура XIV-першої половини XVI століття. / Г. Н.Логвин // Історія українського мистецтва. Мистецтво XIV - першої половини XVII століття. - Київ, 1967. - Т. 2. - С. 17-55.
47. Максимович М. А. О городе Переяславе в первоначальные времена / М. А. Максимович // Собрание сочинений. - Киев, 1877. - Т. 2. - С. 325-329.
48. Марочкін В. П. Українське місто від XV до середини XVII ст.: звичаєво-правова атрибутика як історичне джерело: історична монографія / В. П. Марочкін. - Toronto: Hypertext Plus, 1999. - 157 с.
49. Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII-XVIII вв. - Киев, 1890. - 223 с.
50. Моця Б. Козацька фортифікація Лівобережної України / Б. Моця // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - Київ: ХІК, 2003. - Вип. 12. - С. 156-162.
51. Набок Л. М. Переяславська фортеця / Л. М. Набок // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - Київ, 2004. - Вип. 13. - С. 267-273.
52. Нельговський Ю. П. Архітектура другої половини XVI - першої половини XVII століття / Ю. П. Нельговський // Історія українського мистецтва. Мистецтво XIV - першої половини XVII століття. - Київ, 1967. - Т. 2. - С. 56-106.
53. Овсянников О. В. Из истории северного оборонного зодчества (Каргополь в XVII в.) /О. В. Овсянников // СА.-1971.-№4.-С. 204-211.
54. Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст. - Київ: Наукова думка, 1989. - 390 с.
55. Описи Лівобережної України кінця XVIII - початку XIX ст. - Київ: Наукова думка, 1997. - 325 с.
56. Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными // Сборник императорского русского исторического общества. - СПб, 1892. - Т. 71. - 239 с.
57. Панченко В. О. Гербівник міст України / В. О. Панченко. - Київ; Нью-Йорк, 1996. - 168 с.
58. Пламеницька О. Башта / О. Пламеницька // Архітектура. Короткий словник-довідник. - Київ: Будівельник. - 1995. - С. 46-47.
59. Пламеницька О. Вежа / О. Пламеницька // Архітектура. Короткий словник-довідник. - Київ: Будівельник. - 1995. - С. 56-57.
60. Пламеницька О. Фортеці й замки в Україні / О. Пламеницька, В. Вечерський// Пам'ятки України: історія та культура. - 1996. - № 3-4. - С. 34-41.
61. Пляшко Л. А. Подорож до міста XVIII століття / Л. А.Пляшко. - Київ: Наукова думка, 1980. - 151 с.

62. Попельницька О. Історична топографія київського Подолу XVII-XVIII століття / О. Попельницька. - Київ: Вид. дім «Стилос», 2003. - 304 с.
63. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским: пер. с араб. - М., 1898. - Вып. 4. - 195 с.
64. Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма / В. В. Румянцева. - Киев: Наукова думка, 1986. - 126 с.
65. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV - 60-х годах XVI в. / П. М. Сас. - Киев: Наукова думка, 1989.-232 с.
66. Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70-х роках XVII ст. / К. І. Стецюк. - Київ: вид. АН Української РСР, 1960. - 364 с.
67. Стецюк К. І. Переяславське повстання 1666 р. / К. І. Стецюк // УІЖ. - 1958. - № 4. - С. 85-97.
68. Тетеря Д. А. Матеріали до історії Переяслава кінця XVI-XVIII ст. / Д. А. Тетеря // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - Київ: ХІК, Часи козацькі, 2003. - Вип. 12. - С. 48-54.
69. Тетеря Д. А. Пізньосередньовічний Переяслав часів Острозьких (за археологічними матеріалами) / Д. А. Тетеря, М. Т. Товкайло // Острогіана в Україні і Європі. - Старокостянтинів, 2001. - С. 139-149.
70. Ульяновський В. І. Київський літопис першої чверті XVII ст. / В. І. Ульяновський, Н. М. Яковенко // УІЖ. - 1989. - № 7 - С. 103-114.
71. Харламов В. О. Расписной список Переяслава 1701 г. / В. О. Харламов // Тези всеукр. наук. конф. «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури». - Переяслав-Хмельницький. - 1992. - С. 105-106.
72. Шевальє П'єр Історія війни козаків проти Польщі: пер. з фр. / П'єр Шевальє. - Київ: Томіріс, 1993.-224 с.
73. Шперк В. Ф. Фортификационный словарь / В. Ф. Шперк. - М.: изд. ВИА, 1946. - 126 с.
74. Юрченко О. В. Давньоруська спадщина пізньосередньовічного Переяслава / О. В. Юрченко // Наукові записки з української історії. - Переяслав-Хмельницький, 2005. - Вип. 16. - С. 155-164.
75. Юрченко О. В. Цитадель пізньосередньовічного Переяслава / О. В. Юрченко // Український історичний збірник. - К. - 2006. - Вип. 9. - С. 465-483.
76. Юрченко О. В. До питання про існування Переяслава в другій половині XIII-XV ст. / О. В. Юрченко, С. М. Вовкодав // Наукові записки з української історії. - Переяслав-Хмельницький. - 2004. - Вип. 15.-С. 31-37.
77. Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура. / П. Г. Юрченко // Історія українського мистецтва. Мистецтво другої половини XVII-XVIII століття. - Київ, 1968. - Т. 3. - С. 21-69.
78. Яковлев В. В. История крепостей / В. В. Яковлев. - М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ»; СПб: «Издательство Полигон», 2000. - 400 с.

Перелік умовних скорочень

АЛЛУ - Археологічний літопис Лівобережної України. Полтава.
ПЕВ - Полтавские епархиальные ведомости. Полтава.
СА - Советская археология. Москва.
УІЖ - Український історичний журнал. Київ.

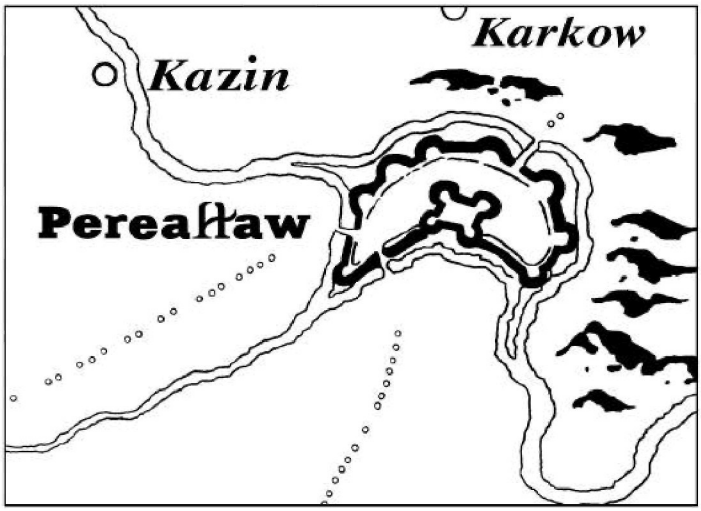

Рис. 1. **Фрагмент карти р. Дніпро Г.Л. де Боплана з атласу Й. Блау.** Амстердам 1662 р.

Рис. 2. **Переяслав середини XVII ст. Реконструкція автора.**

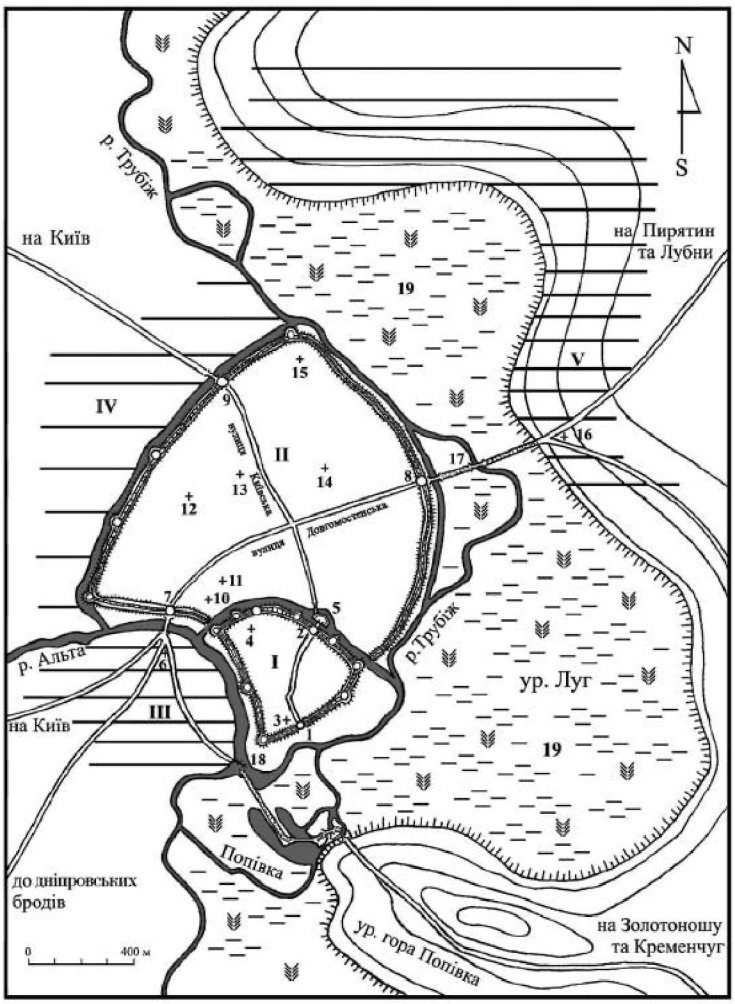

Рис. 3. План-реконструкція переяславської фортеці кінця XVII-початку XVIII ст.:
I - Верхнє місто, II - нижнє місто, III - Альтицьке передмістя, IV - Київське передмістя, V - Задовгомостянське передмістя; 1 - Михайлівська брама, 2 - Пречистенська брама, 3 - Михайлівська церква, 4 - Успенська церква, 5 - вивід (равелін), 6 - Борисоглібська церква, 7 - Альтицька брама, 8 - Гайшинська брама, 9 - Київська брама, 10 - Покровська церква, 11 - Миколаївська церква, 12 - Спаська церква, 13 - Вознесенська церква, 14 - Воскресінська церква, 15 - Троїцька церква, 16 - Петропавлівська церква, 17 - Довгий міст, 18 - водяні млини, 19 - заболочена місцевість.

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ АРХЕОЛОГІЯ &ФОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

VI Міжнародна науково-практична конференція
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника,
присвячена 150-й річниці від дня народження
Михайла Сергійовича Грушевського (1866-1934)

Підписано до друку 26.09.2016.
Формат 64x84 V_8. Гарнітура Times.
Умов. друк. арк. 50,22. Друк офсетний. Папір офсетний.
Зам. №5218. Наклад 100 прим.

1111 Буйницький О.А.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Лесі Українки, 31, тел. (03849) 3-63-54
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
від 28.04.2006 р. серія ДК №2477